

ÕPETÖÖ NÄITLIKUSTAMISEST AJALOOTUNDIDES

S. Lepik

NSVL ajaloo ring

Juhendaja dots. L. Loone

Õpetamise näitlikkus on üks kaasaja didaktika printsiipe. See printsiip eeldab õppematerjali säärase esitamise nõuet, mille kohaselt kujutlused ja mõisted, mis õpilastel kujunevad, peavad põhinema uuritavate nähtuste või nende kujutiste otsesel elaval tajumisel õpilase poolt.

Tänapäeval, nõukogude koolis on näitlikustamise printsiipi omandanud kindla koha õppetöös, sellele on antud teaduslik-psühholoogiline põhjendus I. P Pavlovi õpetuse alusel. Õpetöö näitlikustamine nõukogude koolis on allutatud kasvatuslikele eesmärkidele ja seda viiakse ellu laias, üleriiklikus ulatuses.

Õpetamise näitlikustamise vajadusele juhivad tähelepanu ka NLKP Keskkomitee otsused. ÜK(b)P Keskkomitee otsuses 25. aug. 1932. a. „Õppeprogrammide ja režiimist alg- ja keskkoolis” on öeldud õpetaja töö kohta järgmist: „Õpetaja on kohustatud süstemaatiliselt, järjekindlalt esitama tema poolt õpetatavat distsipliini, õpetades lapsi igakülgset töötama õpiku ja raamatuga, töötama kabinetis, laboratooriumis ja kõrvuti nende põhiliste meetoditega laialdaselt kasutama ka mitut liiki katsete ja näitlike vahendite demonstreerimist ”¹

Näitlikkuse tarvidus ja iseloom õppeprotsessi käigus on tingitud kooliea iseärasustest.

Oktoobrirevolutsiooni-eelsetel aegadel põhjendasid pedagoogid näitlikkuse vajadust empiirilisel. Alles I. P Pavlovi õpetuse rakedamine õppeprotsessi analüüsimisel võimaldas õpetamise näitlikkuse printsiipi põhjendada, lähtudes teadusliku, materialistliku psühholoogia seisukohalt.

Sellepärast ei vaatle nõukogude pedagoogika näitlikustamist õpetamisel kui ainult lihtsat nägemistaju, vaid mõistab seda kui meid ümbritseva tegelikkuse asjastatud ja konkreetset tunnetusvahendit, mis on suunatud õpitava nähtuse seesmiste seoste ja

¹ Постановление партии и правительства о школ. Москва, 1939, стр. 23—24.

seaduspärasuste avastamisele õpilase oma mõtte aktiivse töö kaudu.

Et näitlikustamise printsiipi teadlikult ja õigesti rakendada, peab tundma neid tunnetamise seadusi, millega on seotud näitlikustamise seaduspärasused.

I. P Pavlovi õpetus kõrgemast närvitegevusest ja eriti tema õpetus peaaegu kahest signaalsüsteemist ning nende koostööst aitab leida õige tee nende seaduspärasuste avastamiseks, mis on seotud näitlikustamise printsiibiga õppetöös.

Normaalne õppetöö eeldab I ja II signaalsüsteemi lahutamatu koostööd. Kui aga koostöö I ja II signaalsüsteemi vahel puudub või toimub mittetäielikult, s. t. kui õpetaja elava sõnaga ei kaasne vastava õpitava sündmuse, asja või eseme näitlikustamist, tekib formalism õpetamises. Õpilased omandavad õpetaja sõnalised seletused ja nende teadmised kannavad seetõttu puhtmehhaanilist sõnalist iseloomu. Ka näitlikustamisel tehtavate vigade puhul ei omanda õpilased täielikke teadmisi.

Sellepärast on igal võimalikul juhtumil vajalik õpetaja sõnalise õpetuse konkretiseerimine näitlike vahenditega, on vajalik õppetunni näitlikustamine.

Et näitlikustamine ajalootundides saavutaks oma eesmärgi, selleks on vaja esmalt fikseerida, millised on üldse näitlikud vahendid ajaloo õpetamisel, tunda iga üksikut näitlike vahendite liiki ja selle kasutamise meetodikat.

Ajalooliste sündmuste primaks taaselustajaks on otsesed mineviku mälestusmärgid (mineviku ehitused, lahingupaigad, arheoloogilised leiud ja mitmesugused rõivastus- ning tarbeesemed). Veenuse ja dokumenteeriva jõu poolest ületavad mineviku mälestusmärgid — algupärandid — kõik teised näitlikud vahendid. Nende kasutamine on aga raskendatud: neid leidub vähe.

Ka skemaatilised näitlikud vahendid (kaardid, tabelid, skeemid ja dia- ning kartogrammid) on vajalikud ajalootunni näitlikustamisel, sest nad aitavad paremini omandada arvilisi vahekordi, nende paigutust ruumis ja mitmesuguseid seoseid antud ajalooliste sündmuste ning nähtuste vahel.

Kõige ulatuslikumalt saab ajalootundides näitlike vahenditena kasutada pildimaterjali ja rekonstruktsioone. Sellepärast ongi käesolevas artiklis pearõhk asetatud sellele näitlike vahendite liigile.

Ei kõige arusaadavam ja selgem õpetaja jutustus, ei katkendite esitamine algupärastest dokumentidest ega ka ajalooliste jutustuste ja romaanide lugemine, kuigi neil on oma spetsiifiline näitlikustav iseloom, ei saa asendada neid muljeid, mida loovad pildimaterjal ja rekonstruktsioonid.

Pildimaterjali tähtsust näitliku vahendina suurendab eriti ta rohkus. Juba liikide mitmekesisus on selle tõendiks. Nii võib jaotada pildimaterjali ja rekonstruktsioonid, lähtudes nende kasutamise meetodikast, järgmistesse liikidesse:

- 1) maketid,
- 2) ajaloolised pildid,
- 3) karikatuurid ja šaržid,
- 4) diafilmid ja kinofilmid.

1. **Maketis** on püütud taastada ruumilise kujutise kaudu otseleid mineviku esemeid või sündmusi. Maketid annavadki väga selge ja konkreetse kujutuse mineviku mälestusmärkidest või sündmustest, ainult vähendatud kujul. Neil puudub aga vahetu seos oleviku ja mineviku vahel. Näitliku vahendina äratavad nad õpilastes väga suurt huvi.

Maketi valiku puhul peab silmas pidama õiget valikuprintsiipi. Maketid peavad vastama tunnis käsitletavale teemale ja näitlikustama teemas raskemini mõistetavaid sündmuse sõlmpunkte või esemeid. Makettide kui väärtusliku näitlike vahendite liigi kasutamist takistab aga nende puudus. Paljudes koolides puuduvad maketid, sest massitoodetena pole neid veel valmistatud ega müügile lastud. Paljud koolid on aga neid ise valmistanud. Hea juhendi makettide valmistamiseks on koostanud Moskva 315. Keskkooli ajalooõpetaja T. A. Gerassimov.²

Ka Tartu Õpetajate Instituut on valmistanud rea häid makette. Parim neist on feodaalmõisa makett. Antud makett on valmistatud nii, et selle järgi saab õpetaja seletada õpilastele peaaegu kõike, mis kuulub feodalismi käsitlemisse.

Makettide vähese kasutamise tõttu koolipraktikas on makettide kasutamise viisid veel laiemas ulatuses läbi töötamata ja siin on ajalooõpetajail ees veel lai tegevusväli. Küll aga kehtivad üldised kasutamise nõuded: makett tuleb asetada kogu klassi poolt nähtavale kohale (sobiv on kõrgemal asetsev õpetaja laud); maketi analüüsimine ei tohi hõlmata kogu uue aine esitamise aega.

Kõige paremaks maketi kasutamise viisiks on maketi analüüsimise sidumine õpetaja jutustusega uue aine esitamise käigus. Õpetaja jutustab vastavat ajaloolist sündmust ja näitab seda maketil. Aga ka õpilastega vestlemise ja neile küsimuste esitamise teel võib teostada maketi analüüsi.

Mitmesuguste tööriistade ja relvade mudelid kuuluvad samuti makettide hulka. Neid saab kasutada illustreeriva materjalina antud ajaloo teema puhul.

Maketid, olles heaks näitlike vahendite liigiks, suudavad siiski ainult vähesel määral katta näitlikustamise vajadust ajaloo õpetamisel. Suur osa sellest jääb täita pildimaterjalil.

2. **Ajaloolised pildid**, moodustades pildimaterjali kõige ulatuslikumalt kasutatava liigi, on väärtuslikuks näitlikuks materjaliks. Kuid ei piisa üksnes nende olemasolust. Nad peavad õppe-materjali seisukohalt vastama teatud nõuetele. Nii peab piltide kasutamise puhul näitlike vahenditena teostama nende õige valiku. Valikul tuleb silmas pidada piltide sisulist külge, pildid peavad ka

² Vt. T. A. Герасимов, Кабинет истории в школе, Москва, 1954.

vastama tunni ideoloogilisele eesmärgile ja ajaloolisele tõepärasusele. Näiteks, ei tohi demonstreerida Oktoobrirevolutsiooni-eelseid pilte, mis kujutavad pärisorjuse kaotamist kui „tsaari-vabastaja” suurimat heategu rahvale. Samuti tuleb arvestada seda, et õppepildi sisu peegeldaks käsitletava teema olulisemaid külgi.

Mitte mingil juhtumil ei tohi kasutada pilte, kus progressiivsed ajaloolised isikud on kujutatud moonutatuina meie vaenlaste poolt.

Ka meetoodilisi nõudeid tuleb arvestada. Pildid peavad olema selged, eredavärvilised ja vabad liigseist üksikasjadest. Nende suurus peab olema 70×90 cm, vähemad pole sobivad. Pildid peavad olema pappalusele kinnitatud või raamitud. Ühes ajalootunnis on kohane kasutada 2—3 pilti. Rohkem pilte võib kasutada kultuuriajalugu käsitlevate teemade puhul, eriti kunstiajaloo osas.

Iga liiki piltide puhul tuleb silmas pidada seisukohta, et mida rohkem tundeid tajumisest osa võtab, seda sügavam, püsivam ja tugevam on tajumine.³ Sellepärast ei tule jutustust lihtsalt piltidega ainult illustreerida, vaid pildi vaatlemine peab lahutamatu olema seotud õpetaja elava sõnaga. Alati ei tarvitse see muidugi toimuda jutustuse vormis. Olenevalt pildi liigist ja sisust võib pildi analüüsimise vorm olla erinev. See võib toimuda õpilaste ja õpetaja vahelise vestluse teel, küsimuste esitamise teel õpilastele või mõnel muul viisil.

Ei aita ka üksnes hoolikast ja põhjalikust lahtimõtestamisest. Pildi sisu mõistmine on suurel määral eelteadmistest vastava sündmuse kohta. Sedasama kinnitab ka psühholoogia õpiku seisukoht, et „vaatluse edu on suurel määral eelteadmistest vaadeldava objekti kohta”.⁴ Sellepärast peab pildi analüüsile ja sünteesile eelnema ettevalmistus. Ettevalmistus ei tohi pildi sisu selgitada, vaid peab kujunema selleks „lähtekoha” andmiseks, mis muudab pildi korratu ning pealiskaudse vaatlemise teadlikuks ja lülitab ta üldisse antud teema õppimise käiku.

V. G. Kartsov on andnud pildi vaatlemise 5 astet:⁵

- 1) antakse pildi sisu üldine kirjeldus;
- 2) näidatakse, kus ja millal toimub pildil kujutatud tegevus;
- 3) mõtestatakse lahti põhidetailid ja põhinähtus;
- 4) juhitakse tähelepanu veel mõnedele teisejärgulistele momentidele;
- 5) tehakse üldine järeldus.

Sellise kava kohaselt analüüsitud pildi sisu sööbib kauaks õpilastele mällu ja kergendab antud ajaloolise fakti või nähtuse mõistmist.

Ajalooliste piltide hulka kuuluvad õppepildid, ajaloolised maa-

³ Vt. B. Трплов, Psühholoogia õpperaamat keskkoolidele, Tallinn 1951, lk. 50.

⁴ Sealsamas, lk. 50.

⁵ Vt. V. G. Kartsov, NSV Liidu ajaloo õpetamise meetodikast. Tallinn 1953, lk. 104.

lid, ajaloolised portreed, sündmustele kaasaegse kunstniku pildid ja mitmesugused väikepildid.

Näitlike vahendite seisukohalt vastavad ajalooliste piltide nõuetele muidugi kõige enam õppepildid. Nad on koostatud peamiselt pilt-dokumentide ja ajalooliste maalide põhjal. Erinevus seisneb vaid selles, et õppepildid on koostatud kindlast õppeülesande lahendamise seisukohast lähtudes ja vastavad enam-vähem kasutamise meetodilistele nõuetele. Õppepildid esinevad massiliselt trükis toodetavate seeriatena. Nii võib näitena tuua suurt NSV Liidu ajaloo teemadel koostatud näitlike vahendite seeriat⁶, samuti D. N. Nikiforovi toimetusel ilmunud vana-ajaloo piltide albumit.⁷

Viimaste aastate jooksul on ilmunud täienduseks eelmistele veel 2 uut pildiseeriat. Nimelt ilmus 1953. a. D. N. Nikiforovi toimetusel keskaja ajaloo piltide seeria⁸ ja 1955. a. uus vana-ajaloo piltide seeria.⁹

Suure ja rikkaliku varasalve ajalooliste piltide fondis moodustavad hilisema aja kunstnike maalid ajaloolistel teemadel. Ajalooliste maalide mõiste kattub mõningal määral õppepiltide mõistega, sest ka õppepildid on osaliselt maalikunsti teosed. Siin aga seisneb vahe siiski selles, et õppepilt on spetsiaalselt õppeotstarbeks loodud pilt, on loodud meetodiliste nõuete kohaselt. Selle kunstimeisterlikkus ei küüni tavaliselt suure kunstniku maali tasemeni. Peale selle selgitab õppepilt just neid mineviku küsimusi, mis kuuluvad otseselt antud õppeprogrammi teemade juurde. Ajaloolise maali temaatika ei tarvitse aga otseselt vastata koolikursusele, alati isegi siis mitte, kui maal on ajalooliselt õige ja realistlik.

Ajaloolised maalid on vähema dokumentaalse veenvusega kui kaasaegse kunstniku pildid, kuid suurema emotsionaalse jõuga oma kõrge kunstimeisterlikkuse tõttu. Ent ajaloolised maalid on väärtuslikud ainult siis, kui nad vastavad ajaloolisele tõepärasusele.

Lähedased ajaloolistele maalidele on ka ajaloolised portreed. Kaasaegsete poolt valmistatud portreedel on otse dokumenteeriv iseloom. Ajaloolised portreed tutvustavad õpilasi meie suurte revolutsiooniliste tegelastega, parimate teaduse ning kunsti esindajatega ja andekate ning julgete väejuhtidega. Ajalooliste portreede hulk on väga suur. Rea huvitavaid ja vajalikke portreid võib leida käesoleva aja keskkooliõpikuist. Peale selle on saadaval ka hulgaliselt üksikportreid piltpostkaartide näol ning spetsiaalselt õppeotstarbeks reprodutseeritud suureformaadilisi portreid. Tuleb ainult silmas pidada, et suurte juhtide ja teiste ajalooliste isikute portreede kasutamise puhul näitlike vahenditena ei satutaks isikukultusse. Ei tohi unustada, et üksikisikud ei tee ajalugu, vaid rahvamassid. Üksikisikute tegevust tuleb vaadelda tegevusena, mis tuleneb ühis-

⁶ История СССР, Альбом наглядных пособий, Москва, 1947

⁷ Д. Н. Никифоров, Альбом по древней истории, Москва, 1948.

⁸ Д. Н. Никифоров, Картины по истории средних веков, Москва, 1953.

⁹ Д. Н. Никифоров, Картины по истории древнего мира, Москва, 1955.

kondlikust vajadusest, mitte aga nende tahtest. Suured inimesed ilmuvad siis, kui ühiskondlik areng seda vajab. Ka õpetaja peab üksikisikute portreede käsitlemisel lähtuma sellelt seisukohalt.

Kuid ka ajaloolised portreed, nagu ajaloolised maalidki, on vähema dokumentaalse veenvusega sündmuste seisukohalt kui kaasaegse kunstniku pildid. Viimased on ka üheks ajalooliste teadmiste allikaks. Neid võib vaadelda isegi kui ajaloolisi dokumente. Et nad moodustavad vahetu seose oleviku ja mineviku vahel, on nad suure veenvusega. Nad ei räägi minevikust mitte üksnes sellega, mis neil on kujutatud, vaid ka sellega, kuidas neil on kujutatud vastav ajalooline sündmus, sest need kujutused või esemed on loodud tolle aja inimese poolt.

Neis piltides väljendub terve rida kaasaegsele kunstile oma-seid erijooni. Nii püüab keskaegne kunstnik oma joonistes rangesti kinni pidada feodaalsest hierarhiast. Teatud kunstilise kujutamise võtetega märgib kunstnik ära ka iga joonisel kujutatud inimese sotsiaalse kuuluvuse. Nii näiteks on keskaegseil jooniseil sõjameest kujutatud alati kiivris, lihtinimesi aga peakatteta ja lühikestes rõivastes. Selliseid keskaegsele kunstile omaseid erijooni esineb veel terve rida. Õpetaja peab neid tundma, kui ta asub vastavate piltide demonstreerimisele, ja neid ka õpilastele tutvustama.

Sageli on sündmustele kaasaegse kunstniku pildid stiliseeritud. Sellepärast nõuavad nad veel õpetaja spetsiaalset selgitust. Õpetaja peab õpilastele avama nende stiliseeritud kujutuste mõtte. Näiteks Bütsantsi imperaator Justinianuse portree „Justinianus ja õukondlased” vaatlemisel tuleb õpilastele selgitada, et keskaja kunstniku püüdeks on sageli olnud üldistatud kujude andmine, mitte aga isiku individuaalsete joonte kujutamine. Et kunstnik on tahtnud näidata imperaatorit võrdsena jumalaga, on esimest kujutatud pühaku riietes, hiilgusega ümber pea.

Vajalikuks eelduseks mainitud piltide demonstreerimisele on muidugi teadmine, millal pilt on loodud ja kes on selle loonud.

Kokkuvõttes võib öelda, et sündmustele kaasaegse kunstniku pildid on oma suure veenvuse tõttu väärtuslikeks näitlikeks vahendeiks ajalootunni näitlikustamisel.

Üksikuid lünki, mis tekivad ajaloolise materjali näitlikustamisel vastavate loetletud pildimaterjalide puudumisel, aitavad katta väikepildid. Siia kuuluvad perioodilistes väljaannetes esinevad pildid ja fotod, õpikute illustratsioonid, piltpostkaardid jne. Oma väikese formaadi tõttu on nad tehniliselt raskesti kasutatavad, kuid et sageli on ainult nende varal võimalik antud ajaloolist sündmust või nähtust näitlikustada, siis on nad oskusliku kasutamismetoodika puhul osutunud otstarbekaiks näitlikeks vahendeiks.

Kõigi ajalooliste piltide näitlikustav mõju aga oleneb suurel määral õigest kasutamismetoodikast. Iga pildiliigi puhul on kasutamismetoodikas muidugi väikesi erinevusi. Nii näiteks võime ajalooliste maalide kasutamisel põhiliselt eraldada kaht kasutamisi- viisi:

1) maali kasutamine mineviku kunstiküsimuste käsitlemisel ja 2) maali kasutamine näitlikustava, illustreeriva materjalina ajalooüldmustele. Eriti vajalik on ajalooliste maalide kasutamine esimesel juhtumil. Siin võib vastava kunstniku loomingut jne. iseloomustades kasutada enam kui 2—3 maali.

Oskusliku ajalooliste maalide kasutamise näitena võib tuua H. Palametsa ajalootunni Tartu Meditsiinilise Keskkooli I kursusel 1954. a. Käsitledes teemat „Vene kirjandus, kunst ja muusika 19. sajandil” kasutas ta kunstiküsimuste käsitlemisel 3 ajaloolist maali: Brüllovi „Pompeji viimne päev” Venetsianovi „Rehala” ja Fedotovi „Aadliku hommikusöök”

Eelkõige iseloomustas õpetaja 19. sajandi vene kunstis valitsetud 3 koolkonda: klassitsismi, romantismi ja realismi. Ta selgitas jutustuse abil neid mõisteid, seejärel aga asus pilte demonstreerima. Esimesena demonstreeris ta Brüllovi maali „Pompeji viimne päev” Õpetaja jutustas, et antud maali teema on valitud kaugest minevikust ja kujutab Vesuuvi purset. Siis kõneles ta veel oskuslikust värvide mängust maalil. Näitas, et inimeste näod on kujutatud puhastena, mis ei vasta tegelikkusele jne. Lõpuks esitas ta klassile küsimuse: millisesse koolkonda kuulub maal? ¹⁰ Õpilased andsid õige vastuse, näidates, et maali teema on elukauge, kujutatu pole reaalsele elule vastav ja et antud maal kuulub seega klassitsistlikku koolkonda.

Järgnevalt Venetsianovi maali „Rehala” puhul kõneles õpetaja, mida kunstnik on tahtnud antud maalil kujutada, ja seletas ka, et maal pole realistlik. Nüüd esitas ta klassile küsimuse: „Miks pole maal realistlik?” Ja jälle sai õpetaja oodatud vastused: „Töötajate nägudelt peegeldub pidupäevane mulje; antud pildi järgi ei tundu töö raskena. Inimesed, kes on maalil kujutatud, pole kujutatud tööprotsessis” jne. ¹¹ Lõpuks tegi õpetaja ise kokkuvõtte, näidates, et maal teema valikult läheneb realistlikule koolkonnale, sest on valitud tegelikus igapäevases elus toimuv sündmus — rehepeks. Maali sisuline lahendus pole aga realistlik.

Lõpuks vaadeldi ühiselt veel Fedotovi maali „Aadliku hommikusöök” Sel puhul tutvustas õpetaja õpilasi maali ajaloolise taustaga: näitas, et kapitalismi üha elavneva arenemisega aadel vaesus. Kuid aadlikud tahtsid endiselt uhkesti edasi elada ja oma kometest ning traditsioonidest kinni pidada. Seejärel jutustas õpetaja ka pildil kujutatud sündmusest. Lõpuks laskis õpetaja jälle õpilastel järelduse teha. Ta esitas klassile küsimuse: „Mida on kunstnik tahtnud antud maalil kujutada?” Ja õpilased vastasid õigesti, et antud maal kuulub realistlikku koolkonda, et kunstniku eesmärgiks on olnud valitseva olukorra paljastamine. Lõpuks lisas

¹⁰ Andmed on saadud H. Palametsa tundi kuulates Tartu Meditsiinilises Keskkoolis.

¹¹ Sealtsamast.

veel õpetaja juurde, et antud maali eesmärgiks on just aadlimoraali hukkamõist.¹²

Antud 3 maali käsitlemise puhul näeme kaht erinevat kasutamiskiisi. Esimesel ja viimasel juhtumil andis õpetaja ise pildi sisust ülevaate, lastes õpilastel iseseisvalt järeldusi teha. Teisel juhtumil aga, kus maali sisu oli kergemini lahtimõtestatav, kuid üldistuse tegemine raskem, laskis õpetaja maali analüüsida õpilastel, esitades neile küsimusi, üldistavad järeldused tegi aga ise. Sellised maalide käsitlemise viisid on otstarbekohased ja kindlustavad teema hea omandamise.

Portreede kasutamise puhul on tähtsal kohal portreede näitamisele eelnev jutustus. Hea näite portree kasutamise kohta näitliku vahendina leiame õpetaja Nankina poolt antud ajalootunnist Leningradi Kooli nr. 202 9. klassis. Tunni teemaks oli „1812. a. Isamaasõda” Põhiline materjal oli siin koondatud M. Kutuzovi kuju ümber. Sõjaliste operatsioonide analüüsi, samuti Borodino lahingu kirjelduse andis õpetaja lühidalt, alla kriipsutades ja näidates konkreetsete faktide põhjal vene soldatite ja väejuhtide mehisust ning vaprust. Kõik, mis puutus Kutuzovi isikusse ja tema osasse 1812. a. Isamaasõjas, oli küllaldaselt ja veenvalt välja arenatud. Kutuzovi kuju kerkis laste silme ette inimesena, kel on suur tahtejõud, kes on väejuht-kangelane.

Jutustusse põimis õpetaja õnnestunult Kutuzovi portree, kus ta oli kujutatud väejuhi-kangelasena, vanamehena, nagu ta osa võttis 1812. a. Isamaasõjast. Näidates portreed jutustas õpetaja:

„Kutuzov oli 67-aastane. Ta oli eas, millises meil vaieldamatult antakse pensioni. 67-aastane inimene, 2 korda peaaegu surmavalt haavatud, võttis endale sellise vastutuse Vaatamata kõigile raskustele, oli Kutuzov optimist. Ta optimism seisnes selles, et ta oli julge, ta oli valmis raskusi kandma ja temas elas kindel usk vene rahva võidusse Napoleoni üle.”¹³

Selline portree käsitus omab suurt kasvatuslikku tähtsust. Õpetaja jutustus oli emotsionaalne ja veenev ning sõnadega kaasnes hästi valitud portree vaatamise kaudu tekitatud nägemistaju.

Puudusena tuleb selle portree kasutamise puhul märkida ainult seda, et jäi näitamata Kutuzovi seos rahvaga. Kutuzovi kuju oleks pidanud laste silmade ette jääma rahvasõja organiseerijana.

Hea võte portreede kasutamisel näitlike vahenditena on nende näitamise sidumine mingisuguse lühikese ja tabava ütluse, sõnalise seletuse või tsitaadiga. Nii võib ühendada portree näitamisega marksismi-leninismi klassikute ütlusi, tsitaate, väljavõtteid ilukirjanduslikest teostest ja lühikesi jutustusi kujutatavast isikust. Peeter I portree alla võib paigutada näiteks mõne rea Puškini

¹² Andmed on saadud H. Palametsa tundi kuulates Tartu Meditsiinilises Keskkoolis.

¹³ Stenogrammist Nankina tunni kohta 10. XI 1946. a., tsit. A. A. Вагин, *Использование портрета в преподавании истории. Преподавание истории в школе* № 3, Москва, 1948, стр. 83.

huuletustest. Suvorovi portree alla võib paigutada mõne tema lühikestest ja väljendusrikastest ütlustest.

Portree ühendamine lühikese ja tabava tekstiga tugevdab ideede ringi, mis on seotud antud ajaloolise isikuga.

Sama võtet võib kasutada ka reaktiooniliste isikute iseloomustamiseks negatiivsete väljendustega.

Üldse — ajalooliste piltide kasutamise võtteid näitlike vahenditena leidub palju. Iga õpetaja olgu meister õige kasutamiseviisi leidmisel.

3. **K a r i k a t u u r** ja **š a r ž** omavad samuti näitlike vahendite hulgas kindlat kohta. Et karikatuuri näitliku vahendina õigesti mõista, vaatleme lühidalt ta olemust.

Sõna **c a r i c a t u r e r** tähendab sõnasõnalises tõlkes prantsuse keelest „pilkama”, „mõnitama”, sõna **c h a r g e** tõlgitakse „liialdama”. Esialgses kitsamas mõttes on karikatuur kunstivõte, mis seisneb selles, et kujutatavat meelega suurendades või moonutades anda koomiline efekt. Sõna laiemas tähenduses tähendab termin „karikatuur” satiirilist või humoristlikku kujutamist, mis annab kriitilise hinnangu mingisuguseile ühiskondlik-poliitilistele või olustikulistele nähtustele, konkreetsele sündmusele või isikule.

Ajaloo õpetamisel kasutatakse näitlike vahenditena peamiselt karikatuure, kus on kujutatud ajaloo negatiivseid tegelasi ja nähtusi. Nii on kuulsad nõukogude karikaturistid Kukrõniksid, Deni, Moor, B. Jefimov jt. loonud terve rea häid karikatuure, mis kujutavad satiiriliseltsarismi, kodanlust, Ajutist Valitsust, Hitlerit ja teisi rahvavaenlasi. Paljud nende autorite karikatuuridest esinevad ka ajaloo õpikuis illustreeriva materjalina.

Karikatuuri näitlikustav jõud näitliku õppevahendina on väga suur. Antud ajaloolise isiku, nähtuse või sündmuse karikatuurne kujutus suurendab selle vastuvõttu õpilase poolt, kutsub klassis esile elevuse ja huvi asja vastu. Karikatuursel kujutisel on seetõttu väga suur efektiivsus.

Karikatuuri kaalu näitliku vahendina vähendab aga see, et tal on teatud määral kaudne näitlikkus. Karikatuuri põhjal ei saa ajaloolist nähtust esile tuua vahetult, sest karikatuuril puudub dokumenteerivalt näitlikustav jõud. Sellegipärast on karikatuur oma suure emotsionaalse jõu tõttu heaks näitlikuks vahendiks.

Karikatuuri ja šarži puhul peab vastu vaidlema N. Kartsovi seisukohale, et erinevalt portreest või pildist ei saa karikatuurile rajada jutustust.¹⁴ Samuti väidab mainitud autor, et karikatuuri varal ei saa mingit ajaloolist nähtust iseloomustada tervikuna. Selline väide osutub täiesti vääraks, kui vaatleme järgnevalt näitena toodud karikatuuri käsitlust.

Karikatuuri kasutamisel ajalootundides näitliku vahendina tuleb eelistada karikatuure, mis kujutavad antud tegelast või nähtust dünaamiliselt. Nii näiteks saavutab täiseffekti Deni plakati „Entente” demonstreerimine või vaatlemine ajalooõpikust, mille

¹⁴ Vt. N. Kartsov, NSV Liidu ajaloo õpetamise metoodikast, lk. 109.

Denikinit, Koltšakit ja Judenitšit on kujutatud ketikoertena, keda taltsutavad ja juhivad Inglise-Ameerika võimuesindajad. Selle abil saame näidata valgekaartlike kindralite sõltuvust Inglise-Ameerika võimust. Ka saame neid iseloomustada truualamlike teenritena, kes täidavad oma peremeeste käske.

Antud teema puhul oligi vaja seda näidata ja karikatuurile toetudes oli see võimalik.

Karikatuuriga väga sarnane on šarž. Ta erineb karikatuurist ainult selle poolest, et ta ei pilka, ei piitsuta, vaid ainult naljatab, esile tõstes ja rõhutades antud tegelase või nähtuse mingit üht külge. Sageli on šaržil sõbralik iseloom.

Lähtudes näitlike vahendite seisukohast omab šarž vähemat tähtsust kui karikatuur või isegi teine näitlik vahend ajaloo õpetamisel. Šarž pöörab tähelepanu antud tegelase iseloomu mingisugusele üksikküljele ja kergendab seega antud iseloomujoone tajumist ning meelespidamist. Sellega tema tähtsus piirdubki.

Karikatuuri ja šarži kasutamise meetodikas on aga erinevusi, võrreldes teiste pildimaterjali liikidega. Selleks et karikatuuri ja šarži mõista, tunda tema teravmeelsust — teda lahti mõtestada, on vaja faktilisi eelteadmisi. Sellepärast tunni käigus, kui õpetaja vastava teema illustreerimiseks kavatseb kasutada karikatuuri, peab ta enne õpilased karikatuuri tajumiseks ette valmistama. Ta peab enne õpilasi tutvustama karikatuuri sisuga, sellel kujutatud isikutega ja alles siis näitama karikatuuri. Näiteks selleks, et demonstreerida karikatuuri „Prantsuse talupoja ekspluateerimine“ jutustades talupoegade olukorrast Prantsusmaal XVIII saj. kodanliku revolutsiooni eel, peab õpetaja enne seletama, milliseid koorumusi tuli talupojal kanda ja kes teda ekspluateerisid. Alles seejärel tuleb näidata karikatuuri, kus talupoja kukil istuvad vaimulik ja aadlik ning on näha talupoja taskust väljaulatuv paberileht kohustuste loeteluga. Nüüd, kus juba õpilased teadsid, milliseid kohustusi tuli talupojal kanda ja kes olid tema rõhujaiks, saavutas karikatuuri vaatlus nõutava tulemuse. Nii läbiviidud talupoegade olukorra käsitus ajalootunnis jättis õpilastesse sügava mulje.

Kuid siinjuures peab viitama ka sellele, et praegu puuduvad veel suureformaadilised karikatuuride väljaanded, mis vastaksid näitliku vahendi nõuetele. Küll aga on paljudes koolides ise suurendamise teel valmistatud häid karikatuure.

Üldiselt aga kasutatakse koolipraktikas karikatuure näitlike vahenditena veel vähe. See on tingitud esmajoones heade karikatuuride puudumisest, mis vastaksid pildimaterjali kasutamise nõuetele ja valiku printsiibile. Osalt on karikatuuride vähene kasutamine tingitud kasutamiskogemuste puudumisest ajalooõpetajail. Ka ei ole meetodilises kirjanduses käsitletud karikatuuride kasutamise spetsiifikat ega ole toodud näiteid nende kasutamise kohta.

Karikatuuride kasutamise spetsiifika seisab just selles, et tunda karikatuuri teravmeelsust, osata teda lahti mõtestada. Karikatuuri lahtimõtestamise protsess aga nõuab õpetajalt suuri praktilisi tead-

misi. Kokkuvõttes peab ütleva, et karikatuur ja šarž, kui nad vastavad näitlike õppevahendite nõuetele, on teatud ajalooetemade käsitlemisel väga head ja otstarbekad näitlikustamise vahendid, mille spetsiifiline mõju seisneb nende ajaloolisi nähtusi teravalt iseloomustavas jõus.

4. Erilist tähelepanu vääriavad pildimaterjali hulgas valgusallikate abil demonstreeritavad näitlikud vahendid — diafilmid ja kinofilmid. Nende abil saame lühikese aja jooksul tutvuda pikka aega kestnud ajaloolise nähtuse või kogu ajaloolise etapiga. Ka omavad nad väga suurt emotsionaalset mõju. Nende abil saame taaselustada minevikusündmusi nende järgnevuses. Kuid pildimaterjalide hulgas loovutavad nad esikoha teistele näitlikele vahenditele seetõttu, et neid on tunnis raskem kasutada. Nende kasutamine nõuab suuremat ajakulu, samuti ei leidu alati tunni teemale vastavat kino- või diafilmi. Ka tehniliselt on nende kasutamine raskendatud.

Näitlike vahenditena eelistatakse enam diapositiive ja diafilme. Kinofilm annab küll sündmuse edasi dünaamiliselt, kuid esineb ka selliseid teemasid, mille puhul on nõutav teatud nähtuse või asja vaatlus tema staatilises olekus. Eriti tuleb see arvesse raskesti lahendamiseks olevate teemade puhul, mis vajavad põhjalikumat selgitust.

Teiselt poolt on diapositiivide ja diafilmide fond ka palju rikkalikum kinofilmide omast. Samuti on esimesed tehniliselt kergemini kasutatavad.

Diapositiivid on paljudel üksikutel klaasplaadikestel kujutatud pildikesed, mida valgusallika abil saame suurendatult ekraanil vaadata. Diapositiive fotopaberil aga nimetatakse diafilmiks. Viimased on kõik üksteisega seotud ja neid saab vaadata üksteisele järgnevaina.

Diapositiivide eelis, võrreldes teiste näitlike vahenditega, seisneb selles, et ekraanil saame antud nähtusest või sündmusest suure kujutuse. Sellega on võimaldatud vaatamine suurele arvule pealtvaatajaile. Diapositiivide vaatamine eeldab töö kollektiivset meetodit kogu klassiga. Siin ei saa olla passiivseid õpilasi.

Lisaks pildimaterjalile sisaldavad diapositiivid ka suurel arvul kaarte, skeeme, tabelleid ja nendega kaasneb selgitav tekst. Diapositiivide ülesandeks on antud ajalooetema sügav ja mitmekülgne valgustamine.

Diafilmide ja diapositiivide kasutamise meetodika sarnaneb kinofilmide kasutamise meetodikaga. Esimeste demonstreerimisel on aga võimalik vastavaid pause teha ja jätkata jutustust tunni uue teema kohta. Diafilme ja diapositiive saame kooli tingimustes tihti lülitada õppetunni käiku, kinofilmi aga harva.

Diapositiivide kasutamisel peab aga hoiduma tunni liigest kuhjumisest nendega. Ühes tunnis kasutatavate diapositiivide arv ei tohi ületada 15—20. Näitamise kestel on soovitatav teha 1—2 pausi. Pauside puhul tuleb ruum alati valgeks teha ja siis jutustust jätkata. Teksti loeb tavaliselt õpetaja.

Diapositiivide seeria annab antud ajalooteema alalt epohhi väga mitmekülgse iseloomustuse. Ta selgitab seda epohhi nii majanduslikust, sotsiaalpoliitilisest kui ka kultuurilisest küljest. Mitte ükski teine piltkompositsioon ei anna nii mitmekülgset iseloomustust.

Nii näiteks tuntud maal „Imperaatori triumf” maalib õpilaste silme ette ainult imperaator Traianuse võidu pärast daakide vallutamist. Saame veel kõnelda Rooma foorumist, silmitsedes tolle aja arhitektuuri iseärasusi. Ka mitmesuguste Rooma elanikkonna kihtide iseloomustuse saame selle pildi järgi — ja see ongi kõik.

Kui aga vaatame diapositiivide seeriat „Rooma impeerium”, saame materjaliga palju laiemalt tutvuda. Diapositiivid võimaldavad saada täieliku ülevaate Rooma tolaeagsest arhitektuurist, suuremaist sõjakäikudest, näeme ka linnaelanike kõiki kihte nende tegevuses ja orjatöös. Sellist teemade kompleksi ei anna mitte ükski teine näitlike vahendite liik, välja arvatud kino.

Diapositiive ja -filme võib kasutada nii kordamistundides kui ka uue aine esitamisel. Suuremat tähtsust omab diapositiivide ja -filmide kasutamine kordamistundides. Sel puhul saab kasutada suurt hulka diapositiive ja nende varal läbivõetud teemat kinnistada. Eriti rohkesti saab neid kasutada kunsti ja üldse kultuuriajaloo teemade puhul. Kordamistundides on otstarbekas lasta õpilastel neid ise näidata ja ka seletada. Enne võib anda klassile kordamisküsimused ja siis diapositiivide näitamise järel lasta õpilastel küsimustele vastata.

Uue aine esitamisel osutub diafilmide ja -positiivide kasutamine pisut raskemaks. Ajapuuduse tõttu on siin võimalik demonstreerida ainult üksikuid diapositiive. Ka sel juhtumil võivad õpilased ise diapositiive seletada, ainult raskemate puhul on soovitatav õpetaja oma jutustus.

Hinnatavaks võtteks diapositiivide kasutamisel on nende näitamise sidumine õpilaste lühireferaatidega. Seda võtet võib edukalt kasutada kordamistundides.

Diapositiivide näitamine õpilaste eneste poolt ei tee neile raskusi, kui see on hästi ette valmistatud. Korratav teema jagatakse 5—10 õpilase vahel ja kasutades õpikut, populaarteaduslikke brošüüre ning selgitavaid tekste teeb iga õpilane väikese, 2—3-minutilise ettekande ja seletab ühtlasi ka teatud arvu diapositiivide sisu. Antud juhtumil tutvuvad õpilased vana kordamisel ka veel uue materjaliga. See värskendab kordamistunni käiku ja ühtlasi täiendab õpilaste teadmisi.

Nooremais klassides on ettekandeks sobivad teemad näiteks „Kuidas egiptlased ehitasid püramiide”, „Assüürlaste sõjaasjandus”, „Roomlaste sõjakunst”, „Orjade olukord Roomas” jne.

Diapositiivide ja filmide demonstreerimise järel on soovitatav anda koduseid ülesandeid: koostada vastavasisuline ajalooline kirjand või iseloomustada mõnd ajaloolist isikut.

Palju suuremat huvi aga pakub õpilastele ajaloolise sündmuse jälgimine kinofilmide kaudu.

Tehnika üha laialdasem rakendamine NSV Liidu rahvamajanduses võimaldab ka kinofilmi kasutamist õppetöös näitliku vahendina. Kinofilmid erinevad kõigest teistest näitlikest vahendeist oma suure emotsionaalse mõju poolest. Neid ei saa aga siiski teiste näitlike vahendite hulgas esikohale seada, sest et nende kasutamine on seotud tehniliste raskustega, nõuab suuremat ajakulu ja vähe leidub õppeprogrammidele vastavaid sobivaid filme.

Kinofilm taaselustab vastavat ajaloolist sündmust dünaamiliselt ja muudab vaataja otsekui sündmuste vahetuks tunnistajaks. Ajaloolised filmid on kas spetsiaalselt õppeotstarbeks loodud õppefilmid või populaarteaduslikud, dokumentaal- ja kunstilised filmid. Kõige otstarbekamad näitlike vahenditena on muidugi õppefilmid. Nendega kaasuv tekst vastab samuti õppeülesannetele. Senini on meil õppefilme aga siiski veel vähe.

Spetsiaalsete õppefilmide kõrval leidub terve rida kunstile ja arhitektuurile pühendatud filme, nagu „Tretjakovi galerii” „Ermitaaž” jne. Nad pole aga õppeotstarbeks kohandatud.

Eriti suurt mõju omavad õppetunni näitlikustamisel dokumentaalfilmid. Rikkaliku näitlike vahendite baasi moodustavad nad Nõukogude perioodi õpetamiseks koolis. Nii leidub dokumentaalseid kinofilme sotsialistliku ülesehitustöö kohta, Suure Isamaasõja kohta jne.

Põhilise kinofilmide fondi moodustavad kunstilised filmid. Nad ületavad hulgaltpäen kõik teised kinofilmi liigid ja nende vastu on õpilastel alati elav huvi. Nii võib kunstilisi ajaloolisi filme loetleda väga palju. Olgu siin toodud mõned: „Aleksander Nevski”, „Stepan Razin” „Peeter I” „Suvorov” „Pugatšov” „Ristleja Varjaag” jne.

Kunstilistel filmidel on samuti oma kasutamismetoodika. Esiteks tuleb ületada tehnilised raskused. On otstarbekas, kui igal koolil oleks oma kinokabinet või koguni liikuv kinoaparaat, mida saab ühest klassist teise viia. Paljudel Moskva ja Leningradi koolidel on juba oma hästi korrastatud kinokabinetid. Hea kabinet on 318. Koolil Leningradis.¹⁵ Väga täiuslikud meetodid kino kasutamisel näitliku õppevahendina on välja töötatud Moskva Oktoobriraudteemiselises 32. Keskkoolis.¹⁶ Seal esineb kino näitliku õppevahendina kõigi ainete tundides. Leningradi Herzeni-nimelise Instituudi Ajalooteaduskonna üliõpilased, viibides erialapraktikal Kuibõševi rajooni koolis nr. 208, katsetasid kinofilmi kasutamist 8. klassi kordamistunnis. Vastavalt filmi sisule oli tunni teemaks „Võitluse poola interventidega 17 sajandi alguses ja poolakate väljakihutamine Moskvast” Demonstreeriti filmi „Minin ja Požarski” Tunni eesmärgiks oli näidata vene rahva kangelaslikkust võitluses poola interventidega. Film avaski selle teema rea heade kontrastsete

¹⁵ Vt. К. В. Чиркова, Художественный фильм при изучении тем военного прошлого, Москва, 1948, lk. 49.

¹⁶ Vt. А. Б. Винтман, Кино в учебно-воспитательной работе школы, Москва, 1949, lk. 2.

piltide kaudu. Pärast filmi vaatamist tehti kokkuvõte: õpilastele esitati küsimused, millele nad filmi sisu põhjal pidid vastama.

Peatuti järgmistel küsimustel:

1) Kuidas rikastas film meie ettekujutust 17 sajandi Moskvast?
2) Milliste faktide põhjal avanes meie rahvamasside võitlus interventide vastu?

3) Kirjeldage kangelaste Minini ja Požarski kuju? ¹⁷

Vestluse tulemusena selgus, et õpilased olid vajaliku materjali filmi põhjal hästi omandanud.

Ka uue aine esitamise käigus võib demonstreerida filmi üksikuid osi. Need valib õpetaja vastavalt käsitletava teema nendele momentidele, mis moodustavad selle teema peamise osa. Filmi vaatlemisel selgitab filmi sisu õpetaja ise. Lõpuks aga laseb ta õpilastel teha üldistused ja järeldused.

Ülaltoodud kasutamiskiivid on võimalikud ainult sel puhul, kui koolil on oma kinokabinet. Selline oleks ideaalne olukord. Meil, Eesti NSV koolides, on aga niisuguseid võimalusi alles äärmiselt vähe. Meie tingimustes ei tule sellised kinofilmide kasutamise kiivid arvesse.

Meie tingimustes saab põhiliselt kasutada 1) kas kino ühiskülastamist või 2) õpilaste poolt varem nähtud ajalooliste filmide sisu analüüsimise sisselülitamist õpetaja jutustusse.

Kino ühiskülustus on kõige laiemalt levinud kinofilmide kasutamise kiiviks. Vastava ajaloolise filmi linastumise puhul korraldatakse kinno ühiskülustus. Enne kinno minekut suunab õpetaja õpilasi teatud momentide jälgimisele filmis. Filmi vaatamisele järgneb kollektiivne arutelu.

Kokku võttes on nii diapositiivid ja -filmid kui ka kinofilmid heaks kollektiivse töö vormiks näitlike vahendite kasutamisel.

*

Pildimaterjal tervikuna omab kõige ulatuslikumat kohta ajalootundide näitlikustamisel. Esiteks tingib seda pildimaterjali kättesaadavus, teiseks rohkus, samuti ka selle suur emotsionaalne mõju.

Käesolevas artiklis on antud pildimaterjalile ja rekonstruktsioonidele kindel koht ajaloo õpetamise näitlikustamisel ning näidatud, et tulenevalt näitlikustamisest kujunevad õpilastel kindlad teadmised ajaloos õpitavast materjalist. Kindlad ja konkreetsete kujutlused stimuleerivad õpilaste mõtlemist, kutsuvad esile õige marksistliku suhtumise antud ajaloolistesse nähtustesse ja õpetavad õigesti hindama ajaloolisi sündmusi. Õigesti ja otstarbekalt kasutatud näitlikud vahendid muudavad ajaloo elavaks ja huvitavaks. Nad aitavad õpilastel omandada teadmisi meie suure kodumaa minevikust õige marksistlik-leninliku teooria valgusel. Mõistes aga õigesti mineviku nähtusi, oskame orienteeruda ka tulevikus, ette näha arenemise seadusi ja neid meie kasulikel eesmärkidel ära kasutada — üles ehitada uus, kommunistlik ühiskond.

¹⁷ Vt. К. В. Чиркова, Художеств. фильм ..., 1948, lk. 52.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

С. Лепик

Кружок истории СССР

Руководитель доц. Л. Лооне

Резюме

Наглядность является одним из принципов современной методики, который предполагает такое изложение учебного материала, чтобы складывающиеся у учащихся представления и понятия базировались на непосредственном восприятии изучаемых явлений.

В учебном процессе нашей советской школы принцип наглядности занял определенное место, будучи обоснован учением И. Н. Павлова.

Нельзя ограничиваться пониманием необходимости наглядных пособий на уроках истории. Необходимо знать, какие виды наглядных пособий имеются и как использовать их при преподавании истории.

Наилучшими наглядными пособиями для оживления исторических событий являются исторические памятники прошлого (исторические постройки, места сражений, археологические находки, средства производства, одежда и др. предметы быта). Однако ими не всегда можно воспользоваться.

Необходимыми наглядными пособиями являются также карты, таблицы, схемы, диаграммы и картограммы. Они способствуют усвоению учениками количественных отношений и разных связей исторических событий и явлений.

Больше всего могут быть использованы при преподавании истории картины и реконструкции. В настоящей статье рассматриваются именно эти виды наглядных пособий.

Картины и реконструкции подразделяются на следующие подгруппы:

1. макеты,
2. исторические картины,
3. карикатуры и шаржи,
4. диа- и кинофильмы.

Макет представляет собой попытку восстановления исторических событий или предметов в вещественном выражении. Он дает, хотя и в уменьшенном виде, конкретное представление об исторических памятниках. Лучшим способом использования является анализ макета в ходе объяснения нового материала на уроке.

С большим успехом могут быть использованы при преподавании истории исторические картины. В школе их обычно больше, чем других наглядных пособий. Необходимо учитывать, чтобы картины должны соответствовать теме урока, ее идеологической задаче и методическим требованиям.

В статье описываются более детально подразделы исторических картин (учебные картины, историческая живопись, исторические портреты, картины художников-современников событий и мелкие картинки) и соответствующая методика их использования.

Карикатура и шарж также занимают определенное место среди наглядных пособий. Но их наглядность имеет в известной мере косвенное значение, так как на основе карикатуры и шаржа невозможно показать историческое событие непосредственно, они не выражают событие документально. Пользуются карикатурой и шаржом обычно для изображения негативных деятелей и событий.

Особое внимание заслуживают диа- и кинофильмы. При помощи их ученики в продолжение короткого времени получают возможность познакомиться с длительными событиями прошлого или же с целым историческим этапом. Фильмы оказывают большое эмоциональное влияние.

Автор подчеркивает в своей статье значение наглядности в преподавании истории, как одного из важнейших условий прочного усвоения учащимися исторических знаний и одного из важных учебно-воспитательных средств.